

Муниципальное автономное общеобразовательное учреждение
«Средняя общеобразовательная школа с.Аксы-Барлык
Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва»

РАССМОТРЕНО
на заседании ШМО
Протокол №4
от «24» августа 2023 г.

СОГЛАСОВАНО
Заместитель директора
по УВР / Моктээр Э.Ч.
от «24» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор

Кужугет О. О.

Приказ № 65

от «25» августа 2023 г.

Рабочая программа
внеурочной деятельности
«Улусчу ужурлар»
для 5 класса

Срок реализации: 1 год
Возраст обучающихся: 11-12 лет

Кужугет А.Ш.

Тайылбыр бижик

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар – амыдыралдың дөзү» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

1) Амгы үеде (XX в. 1970 чч. – XXI в эгези) бичии кижилерниң кижизидилгезинде четпейн турар айтырыгларны чугулалап көрбүшаан айтып өөредери.

2) Тыва кижиниң иштики хөңнү, делегей көрүүшкүнү кандыг болурун, дың кара кижилер-биле харылзаа тудуп амыдыраарыңга херек чүүл – чурумга, туруштуг хамааты болурунга кижизидер.

3) Өзүп олурар салгалдарга бистин бурунгу ада-өгбелеривистин арттырып каан чаагай ёзу-чаңчылдарын база амыдыраарының эге дөзүн дамчыдып бээри-биле оларга чуруктарның азы немелде материалдарның дузасы-биле билиндир тайылбырлап тургаш өөредип, угландырып, улаштыр амыдыраарыңга, ниитилел мурнунга ёзулуг кижиде болурунга боттандыраар кылдыр угаадыр.

4) Тыва оол-даа, кыс-даа уругларны бодунуң чонунга депшилгелиг, үзел-бодалдарыңга, ужурларыңга, чаңчылдарыңга дүүштүр өстүрери, кижизидери кол чугула чүүл деп билиндирер.

5) Башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузасы-биле улусчу ужурларга хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажылдарны чорудар.

6) Тыва чоннуң азы тус черниң чурттакчыларының болгаш кожа-хелбээ биче буурай чоннарның амыдыралының онзагайын, культуразын, аразында дөмейлешкек чүдүлге-сүзүглелдерни, чаңчылчаан байырлалдарны канчаар эрттирип турарын хүндүлөп көрүп, сонуургалын оттурар болгаш билиин делгемчидеринге дузалаар.

Программа тыва болгаш өске-даа Төп Азия улузунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарыңга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөңге, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралыңга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижиде болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкылаарының кол даяныр угланыышкыны болур.

Демдек салбас, а чартык чылдап зачет хевиринге түңнелди көргүзүг-шингээдилге хевиринге кылып, өөреникчиниң демдээ кылдыр санап болур.

Ниити шактарның санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар, улусчу байырлалдар шактары база кирген.

Кичээлдер нургулайында оюн хевирлиг, практиктиг угланыышкынныг болуп, аян-чорук, көргүзүг-шингээдилге, янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аас-чогаал кичээлдерин, бойдусче походтарны, хайгааралдарны, хостуг чугаа хевиринге эрттирип болур. Программаның темаларын, шактарын, чижеглей берген ону башкы бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып ап болур.

Хар-назын айы-биле шактарның үлелгези:

1 класс – «Бистин өг-бүлевис. Мал-маган – тываларның амыдыралының дөзү» - 35 шак

2 класс – «Кижиниң чаражы – бүдүжүнде» - 35 шак

3 класс – «Бойдус магадылалы» - 35 шак

4 класс – «Кижиге эш херек» - 35 шак

5 класс – «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» - 35 шак

6 класс – «Кижиде – бойдустуң дээди чаялгалы» - 35 шак

Өөреникчилер-биле ажылдаарының хевирлери:

- беседа-кичээлдер (диалог, монолог);

- чаңгыстап, бөлүктөп, аңгы-аңгы хар-назынныг бөлүктөр-биле кичээлдер;

- чогаадыкчы ажылдыг улустар-биле ужуражылгалар;

- музейлерже экскурсиялар;
- янзы-бүрү мөөрейлерге киржилге;
- оюннар өөренири, сайзанақтап ойнаары;
- кичээл-концерттер, викториналар;
- эки, чараш чаңчылдар чыыры.

Ажылдаарынын методтары: теорияга өөредири, практиктиг кичээлдер, сөс-биле өөредири, көргүзүп тургаш өөредири.

Кижизидериниң аргалары: шаңнап-мактаары, чөпшээрэжип-деткиири.

Кичээлди эрттирерде көргүзөр чүүлдер: ТСО, ИКТ, интерактивтиг самбыра.

5 класска улусчу ужурлар деп эртемниң утказы болгаш тургузуу:

Амылыг бойдус. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини. Оран дугайында чалбарыглар. Үш оран дугайында. Дээр дугайында. Дээр чадаары. Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары. Чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календары. Ай болгаш хүн дугайында. Ай календары. Сылдыстар. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары. Тыва авалыг планета. Хуу сылдыс. Черниң бодарааны. Делегей ыяжы. Ыдык ыяштар. Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы. Чадаң үнүштер. Оргаадай казарда чалбарыг. Төрээн черим даштары. Төөү-тураскаал даштары. Чурт-девискээр даштары. Ойнаар даштар. Суг даштары. Каасталга даштары. Чонар даш. Төлге даштары. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер. Ыдыктыг тос танды. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Аржаан. Хартыгайлаары. Отка чалбарыыры.

Чогаалдардан үзүндүлөр: С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары». С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү). М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». С. Пюрбю «Белек». С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа). К. Кудажы «Черге йөрөөл». Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам». К. Бегзи «Шеңне чечээ». С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик». К. Кудажы «Сугга йөрөөл». Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажы «Отка йөрөөл».

5-ки классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң шиңгээдип алыр кол билиглери болгаш мергежилдери:

- Амылыг бойдушту, черниң бодараанын билир болур;
- Тыва улустуң оран дугайында билиишкинин, оран дугайында чалбарыгларны, үш оран дугайын билип алыр;
- Дээр дугайында, дээр чадаарын угаап билиптер апаар;
- Хүн дугайында, хүн дуртунуң календарын, чайгы хүн дуртунуң ажил-агый календарын тодарадып билиптер апаар;
- Ай болгаш хүн дугайында, ай календарын чуруп, көрүп, санап өөрениптер;
- Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугааларны, сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугааларын, тыва авалыг планетаны, хуу сылдызын долузу-биле билип аптар;
- Делегей ыяжы, ыдык ыяштар, тыва улустуң ыяшка хамаарылгазын, чадаң үнүштерни, оргаадай казарда чалбарыгны ханызы-биле шиңгээдип алыр;
- Төрээн чериниң даштарын, төөү-тураскаал даштарын, чурт-девискээр даштарын, ойнаар даштарын, суг даштарын, каасталга даштарын, чонар дашты, төлге даштарын болгаш черге йөрөөл сөс салырын билир болур;
- Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннерни, ыдыктыг тос тандыны, овааны алгаарынга өөренир;
- Суг дугайында тоолчургу чугааларны, аржаан, хартыгайлаарын тода билип алыр;
- Отка чалбарыырын, отка йөрөөл сөс сөглээрин билеп аптар аргалыг болур.

Г.Д. Сундуй. Улусчу ужурлар. «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» 5 класс. Кызыл – 2005.

№ п/п	Темалары	Шагы	Кичээлдин хевири	Өөреникчилерниң билип алыр ужурлуг чүүлү	Ай, хүнү	Онаалгазы
I-ги улдуң – 10 шак						
1.	Амылыг бойдус.	1	Чаа тема тайылбыры	Бойдус дугайында ханы, делгем, харын-даа тодаргай системалыг билиишкиннер.		Ар. 4. Айтырыгларга боданыр. Кыска чогаадыг «Бистиң төрөл аймактың дагылгазы». Презентация «Төрээн суурум даглар-биле хүрээленген».
2.	С. Сарыг-оол «Хамнаарак». М. Кенин-Лопсан «Овааны алгаары».	1	Чаа тема тайылбыры	Хамнаарак куштуң кадарчы кижини биле бир-мөзүлежи.		Ар. 5, 6. Айтырыгларга боданыр. Хамнаарак деп куштуң болгаш оваа чуруун чуруур. Презентация «Хамнаарак – ыраажы куш», «Тывада оваа тейлер».
3.	С. Сүрүң-оол «Тывалаар кускун» (Тоожудан үзүндү).	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва сөс, тыва чем, тыва хеп, тыва чаңчыл, тыва мал, тыва сагылга, тыва хам дээр кижини ёзулуг националист кижини.		Чуруктарга презентация «Тыва хептер», «Тыва аыш-чем аймаа». Тыва дыл дугайында шүлүк шээжилеп алыр.
4.	Тыва улустуң оран дугайында билиишкени. Оран дугайында чалбарыглар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран – кедергей делгем уткалыг билиишкин. Кижиниң иштики сагыш-сеткили.		Ар. 9, 10, 11. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Өскен-төрээн чуртумнуң танды оранында өзүп турар аң-меңи, кат-чимизи».
5.	М. Эргеп «Кедергей-ле байлак оран». Үш оран дугайында.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва чурту кедергей-ле байлак оран. Аңчыларның аңнаашкын үезинде эскериглери.		Ар 12, 13. Айтырыгларга боданыр. Чурук «Үстүү, ортаа, алды ораннарның онзагайы».
6.	Дээр дугайында. Дээр чадаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр, дээрлер – делегей культуразының бир онзагайы. Тос дээр. Тыва кижиниң дээрге чалбарары. Дээрниң овор-хевири. Дээр – тускай күчүлүг оран.		Ар 15, 16. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Дээрниң овор-хевирлери».
7.	Хүн дугайында. Хүн дуртунуң календары.	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн – чылыгны, чырыкты болгаш бодунуң херелдерин хайырлап, чер кырында чуртталганы хандырып турар оран. Хүн дурту алды бөлүктүг.		Ар 18, 19. Айтырыгларга боданыр. Хүн дуртунуң календарын доктаадыр.
8.	Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый	1	Чаа тема тайылбыры	Хүн дуртун эт-сепке дегген хүннүң херелдеринден тодарадыр. Ай биле хүн – ыдыктыг чүүлдер.		Ар 21, 22. Айтырыгларга боданыр. Чурук презентациязы «Хүн

	календары. Ай болгаш хүн дугайында.					туттуруушкуну». Ай, хүн дугайында тывызыктар, үлегер домактар тып бижип эккээр.
9.	С. Пюрбю «Белек».	1	Чаа тема тайылбыры	Чүүден артык ховар белек – чүрек-биле айны, хүннү эжеп бээри.		Ар. 24. Айтырыгларга боданыр. «Авамга белээм» деп шүлүк азы кыска чогаадыг бижиир.
10.	С. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдун тоожузу» «Мөңгө аржаан» (Тоолчургу чугаа).	1	Чаа тема тайылбыры	Чүү-даа чүве өлүр тынныг, өзер назылыг болур, а мөңгеназын турбас. Мөңгө ногаан ыяштар: чойган, пөш, шиви, хады, артыш, шаанак ...		Ар. 25. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тыва чуртунун аржааннары», «Кожууннарда аржааннар», «Мээң кожуунумда аржаан».
II-ги улдуң – 7 шак						
1.	Ай календары. Сылдыстар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ай календарын чуруп, көрүп, санап өөренир. Үе-шагны, чүктерни, чүвелерниң аразында хемчээлин, агаар-бойдустун өскердиишкинин кижилер сылдыстар дузазы-биле билип ап чораан.		Ар. 26, 27. Айтырыгларга боданыр. Чуруктар презентациязы «Айдың дүн». Дыңнадыг «Чеди-Хаан, Үгер, Шолбан сылдыстар чүнү айтып турарыл?».
2.	Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстар дугайында тыва улустун тоолчургу чугаалары.	1	Чаа тема тайылбыры	Сылдыстарның хевирлери колдуунда дириг амыттаннарга дөмей. Черде чеже кижилер бар-дыр, дээрде ынча сылдыс бар. Чеди-Хаан, Үш-Мыйгак, Үгер деп сылдыстарга онзагай аттарны тывысканы.		Ар. 28, 30. Айтырыгларга боданыр. Солун-оол Монгуштуң «Сылдыстар» деп ырызының сөстөрүн бижип эккээр, ырлап күүседир.
3.	Тыва авалыг планета.	1	Чаа тема тайылбыры	Дээрде бичии планеталар бар. Олар хүннү долганыштурар. 1982 чылда бир чаа планетага Надя Рушеваның адын тывыскан. Наталья Дойдаловна Ажыкмаа – 10 муң ажыг чуруктарны арттырган тыва кижилер.		Ар. 30. Айтырыгга боданыр. Дыңнадыг азы презентация «Надя Рушева – салым-чаяанныг чурукчу».
4.	Хуу сылдыс.	1	Чаа тема тайылбыры	Кижилер хуу сылдызын билер, аңаа чалбарып чоруур болза эки. Ол төрүттүнген чылындан үндезилеттинер.		Дыңнадыг «Мээң кады-төрөөннерим Чеди-Хаанның сылдыстарында».
5.	Черниң бодарааны. К. Кудажи «Черге йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Дээр биле черниң холбаазының ачызында дириг чуртталга эгелээн. Чер – бойдустун байлаа. Тыва улус черге кедергей ыдыктыг хамаарылгалыг. Чер – ием. Оглу, кызын төрөөн черим чемгербишаан. Шаа кээрге, чавызадыр чыдып аар мен, чараш черим илиг-даа бол көдүрлүш дээр. Өскөн черим өрү турзун, бедик турзун.		Ар. 34, 35. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хой – черден кастынып оьттаар азырал мал».

6.	Л. Чадамба «Бай-ла Тайгам».	1	Чаа тема тайылбыры	Бай-Тайга – байлак болгаш элбек дүжттүң ээзи.	Ар. 36. Айтырыгга боданыр. Ырыны шээжилээр. Дыңнадыг «Бай-Тайга кожуунда суурлар аттары», Презентация «Шыраа-Булак – улуг тайга».
7.	Делегей ыяжы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш – кайгамчык өзүм. Ооң дазылдары, уну, будуктары, бүрүлери нарын тургузуглуг боорда, чаңгыс организмге хамааржыр. Чаңгыс будук сынар болза, бүдүн ыяш баксыраар. Кижиде-даа, күрүне-даа ыңдыг тургузуглуг. Ыяш – делегейниң, чуртталганың, бөлүк улустуң омур-хевири.	Ар. 38. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Арыгда өзүп турар ыяштар».
III-кү улдуң – 11 шак					
1.	Ыдык ыяштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяшты онзагайлаар чаңчыл кайы-даа чонда бар. <u>Хадын</u> – чырык чүүлге, чалбыраашка, ак сеткилге дүүшкен. <u>Бамбук</u> – кижиде төүрүтүнгенде, өгленгенде, өлгенде, ыдыктаар. <u>Дуб</u> – ыдык ыяш, ооң иштинде бурганнар чурттап турар. <u>Шиви</u> – дидим, чоргаар, шынчы чоруктуң, мөңгө чүүлдүң, узун назынның омур-хевири. <u>Артыш</u> – эзулал ыяжы. Артыштыг чер – бурганнар чурттап турар чер.	Ар. 39. Айтырыгларга боданыр. Чуруктарга презентация азы дыңнадыг «Ыдык ыяштар».
2.	Тыва улустуң ыяшка хамаарылгазы.	1	Чаа тема тайылбыры	Ыяш чүгле бойдустан байлаа эвес, кижиге хей-аътты, ажы-төлдү, аас-кежикти сөнөп болур күштүг чүүл. <u>Хам дыт</u> – бедик, уну чоон. Ажы-төлү доктаавас азы ажы-төлү чок улустуң аас-кежиктиг, ажы-төлдүг чуртталга дилеп алыры. <u>Тел ыяш</u> – чаңгыс черге кожолаштыр шиви, дыт, теректин үнери. Каң-кадык, арыг ханныг салгалдың омур-хевири. <u>Бай ыяш</u> – чаңгыс дөстөн мун ажыг будуктарның чаттылып үнгени. Шыдалдыг амыдыралды сеткир сорулгалыг.	Ар. 40. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тыва чоннуң чалбарыы, ыдыкшыдар ыяштары».
3.	Чадаң үнүштер.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улус артыш, шаанак, шеңне, оргаадай дээн чижектиг чадаң үнүштерни янзы-бүрү эзулалдар кылырынга, караң эмнээшкинге ажыглап чораан. <u>Артыш</u> - кижиде, аалда, кажаа-хораада багай чүүлдерни арыглап үндүрер. Ук үнүштер аразындан артыш онзагай черни ээлеп келген. Өшкү артыш, хой артыш, аът артыш деп аңгылаар. <u>Шаанак</u> – мөңгө ногаан чадаң үнүш. Чөдүлге, тыныш оруу кыскалаанда, артыш орнунга база ажыглап турар. <u>Шеңне</u> , шеңнелиг шай – эм шынары күштүүндөн аза безин дыынмас джигир. Оргаадай – эр, кыстыг, кижиде дүрзүлүг: дурт-сынның, баштыг, салааларлыг, холдарлыг, буттарлыг, ховар эм оът.	Ар. 42. Айтырыгларга боданыр.

4.	К. Бегзи «Шеңне чечээ».	1	Чаа тема тайылбыры	Шеңне – өңгүр, чараш, чассыг, чайга четпейн эстей бээр чечек.		Ар. 44. Айтырыгга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чечектер – черниң кырынын каастакчызы».
5.	Оргаадай казарда чалбарыг.	1	Чаа тема тайылбыры	Оран-тандызындан оргаадайны хайырлаарын, аарыг-аржыкка туттургаш ону дилеп келгени.		Презентация азы дыңнадыг «Оргаадай – кижидүрзүлүг үнүш».
6.	Төрөөн черим даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Даштар тускай төөгүлүг, ужур-уткалыг, чажыттыг. Төрөөн чурттуң (черлерниң), өг-бүлениң кандыг-бир онзагай демдектери, сүзүглелдери сиңниккен даштарны ужурлуг даштар дээр. Оларны бөлүктээрге: эдилел, төрөл бөлүк улустуң, төөү-тураскаалдыг, чурт-девискээр, ойнаар, көдүрер, суг, каасталга даштары дээр.		Ар. 45. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Эдилел даштарының онзагай демдектери».
7.	Төөү-тураскаал даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Төөү-тураскаал даштарынга көжээ даштар, кижидүрзүлүг, хаяларда бижимелдер болгаш дүрзүлөр, даш омур-хевирлер хамааржыр.		Ар. 47. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяның чажыды».
8.	Чурт-девискээр даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Чурт-девискээр даштарынга оваалар, боду бүткен даштар (Самылыгының чүрээ, Теве-Хая, Дөгээ...) хамааржыр. Тывада оваалыг черлер: Он-Кум (Улуг-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Өвүр оваазы, Калдак-Хамар (Тес-Хем)... Артка келген кижидүрзүлүг, кадаан баглаар, чеминиң үстүн чажар.		Ар. 48. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Бижиктиг-Хаяда Кижидүрзүлүг, Үш угбашкы».
9.	Ойнаар даштар.	1	Чаа тема тайылбыры	Оюнга хереглээр даштар: сайзанаң даштары, кижидүрзүлүг, көдүрер даш.		Ар. 48, 49. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Тывада көдүрер даштыг черлер».
10.	Суг даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тожунуң Доора деп черде Чараш-Даштыг деп хем бар. Оң даштары дириг амытаннар дүрзүлүг. Боду бүткен даштарга кайы хамаанчок дегбес. Туң – терең хемнер, далай дүвүнүң дажы. Ону үрерге, күштүг үн үнер.		Презентация азы дыңнадыг «Тывада хемнер болгаш хөлдер».
11.	Каасталга даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Каасталга даштары ужур-уткалыг. Оларга кыс кижиниң чинчи-шурулары, сыргалары, билектээштери, билзектериниң карактары, а эр кижиниң бижээниң сывы, чинзелиг бөргүнүң одагазы дээш өске-даа чүүлдер хамааржыр.		Презентация азы дыңнадыг «Каасталга даштары чүнү айтып турарыл?».
IV-кү улдуң – 9 шак						
1.	Чонар даш.	1	Чаа тема тайылбыры	Чонар даш – онзагай даш. Ол (агальматолит) ТР-ның байлаа, улусчу культураның бир нептереңгей кезээ. Сураглыг даш чонукчулары Бай-Тайга кожуунуң Кызыл-Даг сумузунда чурттап чоруур. Тыва даш чонукчулары колдуунда дириг		Ар. 51. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Чонар даштан дүрзүлөр», «Бай-Тайгада чонар даш».

				амытаннар дүрзүзү кылыр. Сураглыг даш чонукчулары Хертек Тойбу-Хаа, Раиса Аракчаа, Бригад Дүпчүр ...		
2.	Төлге даштары.	1	Чаа тема тайылбыры	Тыва улустуң төлгезинде хуваанак даштары көскү черни ээлеп турар. Ук даштарның саны – 41, өнү кандыг-даа болур. 41 хемден чаңгыстап чыгган болгаш кара-куштуң боскаандан алган даштар-биле хуваанак салырга, кончуг шын болур. Аштарны хуваап салыр боорга, ук төлгени хуваанактаары дээр. Хуваанакты салыры тускай чурумнуг. Ону кургаг артыш-биле холааш, торгу пөске шарыыр.		Ар. 52. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Хуваанак салыры».
3.	Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер.	1	Чаа тема тайылбыры	Арт – черниң бедии, шыпшыы, улуг оруктуң ортузу. Арт ажарын шагдан тура кижилер амыдыралдың бир бергеzi-биле дөмейлеп чораан. Арт кырынга келген улус аът-хөлүнден дүжер, оон ээзинге чеминиң дээжизин сөңнээр, алгыш-йөрээлин салыр, чаламазын баглаар, арт кырында оваага ыяап-ла даш салыр.		Ар. 53. Айтырыгларга боданыр. Чогаадыг-сактыышкын «Артты ажып эрткенивис».
4.	Ыдыктыг тос таңды.	1	Чаа тема тайылбыры	Тос – ыдыктыг сан. Чижээ: Иезиниң иштинге тывылган уруг тос ай болгаш четчип, боттанып, чалараар. Тывада ыдыктыг тос кол таңды бар.		Ар. 54. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Тос – ыдыктыг сан».
5.	Суг дугайында тоолчургу чугаалар.	1	Чаа тема тайылбыры	Суг – черни тывылдырарынга киришкен кол элементилерниң бирээзи. Делегей эң баштай сугдан бүткен. Суг бүрүзү: бичии дамырак-даа, кара суг-даа, улуг хем-даа ээлиг. Тыва чонда суг – онзагай оран. Ону Ус оран дээр.		Ар. 56. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Хемчик хемде балыктарның хевирлери».
6.	С. Сүрүң-оол «Ырла, Хемчик».	1	Чаа тема тайылбыры	Хемчик – Улуг-Хемге үнүн каткан, унун дургаар тараажылар, кадарчылар хөглөп турар, чуртту, чонну, чуртталганы, ажыл-ишти, амыр-дышты алдаржыткан төнмөс ырлыг төрөөн хемим.		Ар. 58. Айтырыгларга боданыр. Видеоролик «Хемчик хемниң агымнары».
7.	Аржаан. К. Кудажы «Сугга йөрээл». Хартыгайлаары.	1	Чаа тема тайылбыры	Аржаан – ыдык сөс азы эм суг дээн уткалыг. Тыва улустуң ужурунда кижини аржаанга чүгле кадыкшылын быжыглаар эвес, а сагыш-сеткилин арыглаар. Тыва өг-бүлө чыл санында аржааннаар чораан. Аржааннап келген кижини агын-көгүн баглап, аъжы-чеминиң дээжизин аржаан ээзинге сөңнээр. Аржаандан чоруп тура, оон девискээрин аштап-арыгшлаар, ээзинге четтиргенин илередир, байырлажыр. Тыва кижини кылаң сугну ыдык кылдыр, алдын кылдыр көрүп чораан. Суглар бажын – кадагалаар, унун – камнаар, арыг сугну аржаанга дөмейлээр, агым сугну амы-биле чижеглээр, кара сугну – каастаар, камгалаар, хумагалаар, а хемнер унун, хөлдөр эриин – бокталдырбас.		Ар. 61. Айтырыгларга боданыр. Дыңнадыг «Аржаанга сагыр ужурлар».
8.	Отка чалбарыры.	1	Чаа тема	От – кижини өске дириг амытаннардан ылгай көөр демдек. От –		Ар. 63. Айтырыгларга боданыр.

			тайылбыры	кижилерниң амыдыралының дөзү, өг-бүлениң чылыг-чырыы, чаялгазы. Оттуң ажык-дузазы хөлчок улуг болганындан чон бүрүзү аңаа чалбарып, янзы-бүрү чаңчылдарны , уjurларны сагып чораан.		Кыска чогаадыг азы шүлүк «От – амыдыралдың дөзү».
9.	Т. Кушкаш «От чаячы». К. Кудажи «Отка йөрээл».	1	Чаа тема тайылбыры	Тывалар отту «от чаячы» дээр. Отче суг чүве чашпас, бок октавас. Өшкен дээштиң от орну баспас, артавас. Отту тос-биле кыпсырга, ол арыг болур. Өске чүүлдер-биле кыпсыр болза, от бужартаар, хорадап химирени бээр. Хорадаан оттуң шимээни бир өске, кедерезе арынче көстерин чажа бээр. От ээзи кыс кижиге болур. Ынчангаш кыс улус одун-көзүн хүндүлээр дизе чугайлаар, аштаар, ажаар-карактаар, чемгерер, арыг-силиг тургузар. Ук чүүлдер сагыттынмай турар кыс улустуң одунун ээзи аш болур. Эртеңги шайның үстүн ыңай-бээр чажып, отка амзадыр. Аалчы кээрге араганы, ашты-чемни амзаар мурнай, баш санай отче сөңнээр. От-көс – бурган, кежик, чүдүг, сүзүг. От-көс-биле ойнаар болза, оюп эртпес очалаңга ораажып боор.		Ар. 65, 69. Айтырыгларга боданыр. Презентация азы дыңнадыг «Отче өргүүр чемнерниң дээжизи».